

УДК 39+94 (477.65) «1940.../...1990»

Олександр Ломака*

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ
В КІНЦІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Наведено напрями дослідження джерельної бази етнічних процесів на теренах сучасної Кіровоградської області, які відбувалися в другій половині ХХ століття. Охарактеризовано численні фонди архівних установ та управління статистики, що дозволило ввести в науковий обіг значний обсяг як неопублікованих, так і опублікованих статистичних матеріалів.

***Ключові слова:** джерельна база, етнічні процеси, авторські польові дослідження, Державний архів Кіровоградської області, Архів наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Головне управління статистики в Кіровоградській області, Всесоюзні переписи населення.*

Усебічне, комплексне дослідження етнічних процесів – соціально-демографічних, етнодемографічних, культурних, мовних – у Кіровоградській області наприкінці 40-х – початку 90-х років ХХ століття передбачає об’єктивний аналіз архівних документів, критичний аналіз наявних історичних праць з цієї тематики, відповідної наукової літератури з етнографії, демографії, статистики, етнології, географії, джерелознавства, мовознавства, економіки тощо. Таке усвідомлення науковцями невід’ємності та цілісності етнодемографічних, соціальних, етнічних, соціально-економічних та культурно-політичних структурних змін у суспільстві, взаємозв’язку між усіма соціальними процесами сприятиме здійсненню ґрунтовних досліджень як в етнологічній, так і в інших сферах історичної науки.

Дослідження етнічних процесів в Кіровоградській області можливе завдяки наявним у вітчизняній літературі ґрунтовним дослідженням як радянських, так і вітчизняних науковців, таких як: етнографів А.П. Пономарьова [23], В.І. Наулка [22] та ін., сучасних істориків-краєзнавців С.В. Проскурової [24] та С.І. Шевченка [27].

---

* Кандидат історичних наук, викладач Кіровоградського інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету

Ця стаття має на меті проаналізувати наявні на даний момент джерела, які характеризують етнічні процеси, що відбувалися на території Кіровоградської області в другій половині ХХ століття.

Комплексне дослідження етнічних процесів на Кіровоградщині в другій половині ХХ століття передбачає використання таких груп джерел:

- польові етнографічні матеріали автора;
- архівні документи;
- опубліковані документи;
- неопубліковані статистичні дані;
- опубліковані статистичні матеріали.

У 2011 – 2014 роках проведені самостійні польові етнографічні експедиції до Олександрівського, Маловисківського, Новомиргородського, Знам'янського, Кіровоградського районів Кіровоградської області, в села: Бовтишка, Злинка, Розумівка, Велика Виска, Івангород, Красносілля, Димино-Михайлівка, Цвітне, Ружичеве, Стара Осота, Сабліно, Нова Осота, Триліси, Українка, Михайлівка, Єлисаветградка і сел. Олександрівка, сел. Нове, м. Новомиргород. За допомогою методів етнографічного дослідження, а саме: опитування, анкетування та інтерв'ю у різного віку респондентів – під час дослідження регіону були опитані респонденти (опитування проводилось за складеним авторським запитальником), які пам'ятають ситуацію, що склалася в області після закінчення Великої Вітчизняної війни до розпаду Радянського Союзу, щодо демографічної, етнодемографічної та лінгвістичної ситуації, міжетнічних стосунків (міжетнічних шлюбів) українців з представниками інших національностей краю. Етнографічні дослідження дозволили, по-перше, особисто оцінити наслідки міграції сільського населення до міста, яка стала масово з другої половини ХХ століття (демографічна ситуація); по-друге, з'ясувати причини та наслідки укладання шлюбів між представниками українського етносу та іншими національностями, що мешкали на цій

території; по-третє, дослідити та схарактеризувати етнолінгвістичну ситуацію як серед міського, так і сільського населення краю [1].

Таким чином, польовий етнографічний матеріал, зібраний для вивчення етнічного складу населення Кіровоградської області в зазначений період, має вагоме значення для всебічного розгляду проблем етнічних процесів.

Використані архівні документи – одне з головних джерел дослідження. Опрацьовано та використано архівні документи фонду П-429 «Кіровоградський обком компартії України м. Кіровоград» *Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО)*, які репрезентують матеріали протоколів, постанови бюро обкому, інформацію з різних питань, пов'язаних із проблематикою дослідження (політики щодо вирішення «національного питання» на Кіровоградщині) [4]; матеріали опису фонду Р-3083 «Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих» [5], Р-3175 «Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих» [6], що висвітлюють питання мовної ситуації, яка склалася в Кіровоградській області в досліджуваній період; матеріали фонду Р-3191 «Кіровоградське обласне управління статистики. Сектор статистики населення та демографії» [7], які містять раніше невідому інформацію та дозволили детально висвітлити тенденції динаміки чисельності населення області, міграції, переселення, чисельність зареєстрованих шлюбів, в тому числі і міжетнічних, адміністративно-територіальні зміни в Кіровоградській області у другій половині ХХ століття. Данні фондів дозволили дослідити тенденції та зміни як етнодемографічного, етносоціального характеру населення Кіровоградщини, так і лінгвістичні трансформації в усіх сферах суспільного життя області, а саме: зміни чисельності україномовного та російськомовного населення міст і сіл; причини та наслідки поширення російської мови в промисловій та сільськогосподарській сферах виробництва краю; а також вивчити та схарактеризувати нормативну базу щодо політики радянської влади в галузях державної влади, освіти, культури, ЗМІ.

Зібрані та опрацьовані архівні матеріали дали можливість залучити до наукового обігу значну частину джерел Державного архіву Кіровоградської області, які раніше були невідомі широкому загалу, а також систематизувати та класифікувати опрацьований матеріал у виданих наукових публікаціях.

Також завдяки Архівним науковим фондам рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського були опрацьовані матеріали етнографічних, фольклорних експедицій провідних наукових співробітників інституту по районах Кіровоградщини. Цінними архівними матеріалами є документи *Архіву наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського*, а саме: фонди 8-3 «Інститут українського фольклору. Матеріали експедицій» [17], 8-4 «Інститут українського фольклору. Збірки окремих осіб» [18], 8-6 «Інститут українського фольклору. Окремі записи» [19], 8-7 «Інститут українського фольклору. Колективні збирачі» [20], 14-5 «ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Експедиції» [21], в яких зосереджено значні матеріали численних етнографічних, фольклорних експедицій у різні райони Кіровоградської області, зібрані як працівниками інституту, так і окремими збирачами. Окрім документів, використані записи збирачів (як письмові, так і на електронних носіях), фольклористів, етнологів за часів Української РСР і незалежної України. У цих фондах містяться матеріали чисельних експедицій до Кіровоградської області, які безпосередньо торкаються теми дослідження, зокрема розвитку етномовної ситуації в області. Вивчення матеріалів фондів дає можливість дослідити питання впливу мов тієї чи іншої національності на мову спілкування місцевих жителів та природу походження наявних у мові діалектів та виразів.

Важливі документи віднайдено у фондах Головного управління статистики в Кіровоградській області. Більшість матеріалів управління, що характеризують особливості проведення та обробки матеріалів переписів, їхні публікації, мають гриф «для службового користування». Фонди містять також додаткові статистичні дані, одержані по ним результати та законодавчі рішення і

постанови, які вміщують детальну інформацію про чисельність населення, міграції, укладання шлюбів, кількість осіб інших національностей, що мешкають в області та мовну ситуацію в області з 1959 до 1989 рр. Слід зауважити, що ця інформація (як друкована, так і письмова) раніше не була введена до наукового обігу та не публікувалася [2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 26].

Крім наведених архівних документів, у дослідженні також використано опубліковані, як у науковій літературі (монографіях з демографії), так і в статистичних збірниках, документи [14; 15; 16].

Важливим джерелом дослідження стали неопубліковані статистичні матеріали, зокрема, матеріали переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років, опрацьовані в Головному управлінні статистики в Кіровоградській області, які містять більш детальну, порівняно з тією, що була представлена в різноманітних статистичних збірниках, виданнях матеріалів Всесоюзних переписів населення, інформацію з грифом «для службового користування» [2; 9; 10; 11; 13; 26] та відображають динаміку чисельності етнічного складу населення, особливості їх розвитку та розселення етнічних груп у межах як області, так і Української РСР в цілому.

Статистичний матеріал, опублікований обласним управлінням статистики, незначний за своїм обсягом. У ньому містяться відомості Всесоюзних переписів населення по Кіровоградській області, зокрема, дані про осіб, що мешкали на цій території, місце їх проживання, мову, національну приналежність, статистичні дані про зміну чисельності населення області, питому вагу населення області порівняно із попередніми переписами населення, а також статистичний матеріал, який наведено у формі таблиць, про чисельність окремих національних груп Кіровоградської області, сільського та міського населення, населення міст обласного підпорядкування та районів щодо окремих національностей, складу населення за рідною мовою та їхню кількість [2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Одним із основних джерел дослідження є Всесоюзні загальні переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.). Значущість цього джерела полягає у тому, що вони надають інформацію щодо етнодемографічних, етносоціальних, етнолінгвістичних та інших важливих ознак населення, зокрема, й у Кіровоградській області. Досліджуючи переваги і недоліки Всесоюзних переписів населення, І.В. Субботіна зазначає, що «переписи населення є найбільш значущим і складним видом статистичних досліджень, який потребує ретельної підготовки та організації... Слід наголосити, що кожне питання у програмах переписів має точно визначену методологічну основу» [25, с. 27 – 30]. Так, наприклад, підсумки перепису 1970 року були опубліковані у семи томах за темами (а не за союзними республіками, як у 1959 році).

Більшість документів, таблиць та інших матеріалів Головного статистичного управління Кіровоградської області мають гриф «для службового користування» [2; 9; 10; 11; 13; 26]. Це зумовлено, як зазначає В.І. Субботіна, тим, що «систематизовані таблиці за темами перепису, які не ввійшли до збірника, були розіслані статистичним управлінням з грифом «для службового користування». На відміну від попереднього перепису, всі опубліковані дані були пораховані на дату проведення перепису» [25, с. 39]. Подібна ситуація склалася і з результатами перепису населення 1979 року: опрацювання матеріалів Всесоюзного перепису було завершено вже за два роки, але підсумки видані протягом 1989 – 90-х років. Ці документи, видані у 10-ти томах (публікувалися за темами), отримали лише працівники статистичних відділів республік з грифом «для службового користування». Подібне зібрання для широкого загалу було надруковане дев'ятьма роками пізніше [12].

Матеріали Всесоюзного перепису населення за 1989 рік внаслідок розпаду СРСР повністю опубліковані не були, обмежений тираж видання був призначений лише для службового користування [13].

Отже, дослідження Всесоюзних переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.) дозволяє здійснити аналіз і визначити основні тенденції руху населення Кіровоградської області Української Радянської Соціалістичної Республіки у досліджуваний період.

Значний обсяг різноманітної статистичної інформації з досліджуваної тематики містять періодичні статистичні щорічники і довідники: «Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник» [14], «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник» [15], «Демографічний щорічник України» [16] тощо. Суттєвим недоліком цих джерел є нерегулярність їх виходу та стислість відомостей, тому таку статистичну інформацію можна використовувати як додаткову, яка часто відсутня у підсумках переписів населення в області.

Детально аналізуючи джерела досліджуваного періоду, варто виокремити головні напрями дослідження всього комплексу питань етнічних процесів на Кіровоградщині в 40-х – початку 90-х років ХХ століття: етнодемографічні, етносоціальні, етнолінгвістичні дослідження етнічних процесів; вивчення етнокультурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків населення області.

Отже, основу дослідження складає різноманітний комплекс джерел. Це авторські польові етнографічні та архівні експедиційні матеріали, опубліковані та неопубліковані документи і статистичні матеріали, що висвітлюють весь спектр етнодемографічних, етносоціальних та етнолінгвістичних процесів у Кіровоградській області у зазначений період.

Актуальним, на наш погляд, залишається видання раніше не введених до наукового обігу як статистичних, так і архівних матеріалів та ґрунтовне дослідження цих документів етнологами, демографами, соціологами, мовознавцями, економістами, географами, культурологами і політологами з метою всебічного аналізу етнодемографічного, етносоціального та етнолінгвістичного складу населення області за радянської доби в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. – Ф. 29 «Етнічні процеси в Центрально-українському регіоні в кін. 40-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Кіровоградської області)» 2011 – 2013 рр. – П.1.
2. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Таблицы 3, 4 : Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области (городское и сельское население – оба пола) / Для служебного пользования. – ЦМСС. – 1960. – 7 с.
3. Державний комітет УРСР по статистиці : Населення української УРСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К, 1990. – 287 с.
4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. П-429. Кіровоградський обком компартії України. 1948 – 1983 рр.
5. ДАКО. – Ф. Р-3083. Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих. 1951 – 1990 рр.
6. ДАКО. – Ф. Р-3175. Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих. 1949 – 1990 рр.
7. ДАКО. – Ф. Р-3191. Кіровоградське обласне управління статистики. Сектор статистики населення та демографії. 1959 – 1978 рр.
8. Держкомстат УРСР : Кіровоградське обласне управління статистики : Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – 208 с.
9. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, охорони здоров'я Кіровоградської області / Для службового використання. Рукопис. – 1973. – 73 с.
10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, охорони здоров'я

Кіровоградської області / Для службового використання. Рукопис. – 1983. – 93 с.

11.Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Таблицы 3, 4. Распределение населения по национальности и родному языку по районам. – Статистическое управление Кировоградской области / Для служебного пользования. – Ед. хр. № 522. – 1960. – 156 с.

12.Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV. – Национальный состав населения СССР. Ч. II. – Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, уровню образования и состоянию в браке. – Май : Типография Главмехсчета ЦСУ СССР, 1972. – 558 с.

13.Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Кировоградской области. Таблицы 9 с и 10 с (абсолютные данные). Для служебного пользования, экз. № 13. – М. : Государственный комитет СССР. – 1989. – 106 с.

14.Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. – Кіровоград : Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 196 с. ; Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. – Донецьк: Статистика, 1966. – 276 с.

15.Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1957. – 535 с.

16.Населення України, 1992 рік : Демографічний щорічник / Міністерство статистики України / Відп. за випуск О. М. Гладун та І. В. Вакуловська. – К. : Техніка, 1993. – 238 с.

17. Наукові архівні фонди рукописних матеріалів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФРМФ ІМФЕ). – Ф. 8–3. Інститут українського фольклору. Матеріали експедицій. 1937 – 1939 рр.

18. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8–4. Інститут українського фольклору. Збірки окремих осіб. 1938 – 1941 рр.
19. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8–6. Інститут українського фольклору. Окремі записи. 1938 – 1941 рр.
20. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8–7. Інститут українського фольклору. Колективні збирачі. 1939 – 1941 рр.
21. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14–5. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Експедиції. 1948 – 2008 рр.
22. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / Всеволод Иванович Наулко. – К., 1975. – 274 с.
23. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України / Анатолій Петрович Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
24. Проскурова С. В. Німецька етнічна меншина на території Кіровоградщини (XVIII – XX сторіччя) / С. В. Проскурова // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Історичні науки. – Випуск 13. – Кіровоград, 2010. – С. 27–34.

Приведены направления исследования источников этнических процессов на территории современной Кировоградской области, которые происходили во второй половине XX века. Охарактеризованы многочисленные фонды архивных учреждений и управления статистики, которое позволило ввести в научный оборот значительный объем как неопубликованных, так и опубликованных, статистических материалов.

Ключевые слова: *источники, этнические процессы, авторские полевые исследования, Государственный архив Кировоградской области, Архив научных фондов рукописей и фонозаписей ИМФЕ им. М.Т. Рильского, Главное управление статистики в Кировоградской области, Всесоюзные переписи населения.*

The article presents the research directions of sources of ethnic processes on the territory of modern Kirovograd region that took place in the second half of the twentieth century. Characterized funds numerous archival institutions (State Archives of Kirovograd region (DAKO) Archive manuscripts and scientific foundations Phonorecordings Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology M. T. Ril'skogo (IMFE the name of M.T. Ril'skogo) are rare and data contained in documents of the

Main Department of Statistics in the Kirovograd region, which allowed to enter into scientific circulation a significant amount of both unpublished and published statistical data. An important source in the study of ethnic processes on the territory of modern Kirovograd region is conducted by the author independent field ethnographic expeditions by region Kirovograd region in 2011 – 2014 years, which helped to get first-hand objective and unbiased information from eyewitnesses that these processes experienced during this period. The logical conclusion of the above-mentioned study was the formation of a separate fund number 29 "Ethnic processes in Central Ukrainian region in the late 40's – early 90s of the twentieth century (on materials of Kirovohrad region)" Archives of the Department of Ethnology and Local History Department Taras Shevchenko National University of Kyiv, which included copyright materials research.

Key words: *researches of sources, ethnic processes, author field researches, Record office of the Kirovohrad area, Archive of scientific funds of manuscripts, and fonozapisiv of IMFE the name of M.T. Ril'skogo, Main administration of statistics in the Kirovohrad area, All-union censuses of population.*